प्रमाणमित्यत्र 'यथार्थानुभवः प्रमा' इति प्रमाशब्दार्थस्य तार्किकैरुपवर्णितत्वात् । कृतकेतररकृत्रिमैर्वचनैः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवेदवाक्यैः सिद्ध्यति चेत् । ननु 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेवैतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः' इत्यादिवाक्याद्वेदानामुत्पत्तिश्रवणात्कथमकृतकत्वमिति चेत् 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी विद्या यतः सर्वः प्रवर्तितः ॥' इति श्रुतेरकृत्रिमत्वावगमात् । 'ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिषु हिरण्यगर्भे वेदाविर्भाव एव जनेरर्थः । 'एतच्छास्त्रयोनित्वात्' इति वेदान्तसूत्रव्याख्यानावसरे तत्रभवद्भिर्भाष्यकृद्भिः सम्यग्विवेचितम् । तत्रैवानुसंधेयमित्यलमत्र शास्त्रविचारेण । तेषामकृत्रिमवचनानां प्रकाशनदशा पाठतोऽर्थतश्च स्फुटीकरणप्रकारश्च । महीसुरैः । ब्राह्मणैरित्यर्थः । 'आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः' इत्यमरः । तानन्तरेण तान्महीसुरान्विना । 'अन्तरान्तरेणयुक्ते' इति द्वितीया । मत्प्रणामो मत्कृतनमस्कारः क्व नु कुत्र वा निपतेत्प्रवर्तेत । उक्तक्रमेण परमश्रेयोहेतूनां वेदविदां ब्राह्मणानामेव नमस्कार्यत्वात्तेषामेवायं नमस्कारो विधीयत इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यात्' इति । ततो ब्राह्मणा एव नमस्कार्या इष्टदेवताश्च । तदुक्तं भगवता श्रीकृष्णेन महाभारते—'दैवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनं तु दैवतम् । तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥' इति । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वं प्रति विशेषणत्वादेकावल्यलंकारः । तदुक्तमेकावल्याम्—'यत्र विशेषणभावः पूर्वपूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति परंपरमेषालंकृतिरेकावली कथिता ॥' इति ॥

इदानीं स्वचिकीर्षितनिबन्धस्य स्वरूपनिरूपणद्वारा सहृदयानां प्ररोचनामुत्पादयन्, तद्रचनायां निजरसनायाः प्रवृत्तिमाशास्ते—

गद्यानुबन्ध[1]रसमिश्रितपद्यसूक्ति-
हृद्या हि वाद्यकलया कलितेव गीतिः ।
तस्माद्दधातु कविमार्ग[2]जुषां सुखाय
चम्पूप्रबन्धरचनां रसना मदीया ॥ ३ ॥

गद्येति । गद्यान्यपादबद्धानि । तदुक्तम्—'अपादः पदसंघातो गद्यं पद्यं चतुष्पदम्' इति । गद्यानामनुबन्धेनानुषङ्गेण यो रस आस्वादस्तेन मिश्रिता मिलिता पद्यसूक्तिः पद्यानां सम्यग्रचना । 'आस्वादे ब्रह्मणि रसे' इति शब्दार्णवे । वाद्यकलया वीणावेणुमृदङ्गादिवाद्यशिल्पेन । 'कला शिल्पे विवृद्धौ' इति वैजयन्ती । कलिता मिश्रिता गीतिर्गानविद्येव हृद्या मनोज्ञा हि । सहृदयहृदयाह्लादिनी खल्वित्यर्थः । तस्माद्गद्यपद्यमिश्रितप्रबन्धस्य सर्वानन्दकरत्वाद्धेतोः । कवयन्ते रसोल्लसितशब्दार्थसंघटनपरया गिरा वर्णयन्तीति कवयस्तान्मार्गजुषां तद्वर्त्मानुवर्तिनाम् । कवितारसाभिज्ञानामित्यर्थः । सुखाय हृदयानुरञ्जनार्थं ममेयं मदीया । 'वृद्धाच्छः' इति छप्रत्ययः । रसना जिह्वा ।

---

१. 'अनुबद्ध' इति पाठः. २. 'विदां' इति पाठः.

चम्पूप्रबन्धरचनां 'गद्यपद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्युक्तलक्षणं काव्यं चम्पूप्रबन्धस्तस्य रचनां निर्माणं दधातु। विशिष्टप्रबन्धरचनायां मदीया रसना प्रवर्ततामित्यर्थः। चमत्कारकारितया गद्यपद्यात्मकं काव्यं करोमीति तात्पर्यम्। अत्र पूर्ववाक्य उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यप्रतिपादकानां चतुर्णां प्रयोगाच्छ्रौतः पूर्ण उपमालंकारः—'स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः। स्यादौपम्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥' इति लक्षणात्। स च शब्देनानुप्रासेन च संसृज्यते ॥

ननु वाल्मीकिरचितेनैव श्रीरामायणेन सकलजनसंतृप्तेर्जायमानत्वात्तव पुनः कोऽयं नूतनप्रबन्धनिर्माणप्रयास इत्याशङ्क्य सोपपत्तिकं तत्प्रणयने स्वस्याधिकारं तावद्दर्शयति—

वाल्मीकिगीतरघुपुंगवकीर्तिलेशै-
स्तृप्तिं करोमि कथमप्यधुना बुधानाम्।
गङ्गाजलैर्भुवि भगीरथयत्नलब्धैः
किं तर्पणं न विदधाति नरः[1] पितॄणाम् ॥ ४ ॥

वाल्मीकीति। वल्मीकस्यापत्यं वाल्मीकिः। तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—'अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः। वल्मीकप्रभवो यस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ ॥' इति। 'अत इञ्' इतीञ्। तेन गीता उपवर्णिता ये रघुपुंगवकीर्तिलेशाः। पुमान्गौरिव पुंगवो वृषभश्रेष्ठः। 'श्रेष्ठोक्षाणौ तु पुंगवौ' इति वैजयन्ती। 'गोरतद्धितलुकि' इति समासान्तष्टच्। रघुपुंगवस्य रघुश्रेष्ठस्य कीर्तेर्दानक्षात्रादिगुणसमुद्भवायाः समाख्याया लेशा लवास्तैः। ब्रह्मलोकप्रसिद्धस्य शतकोटिविस्तृतस्य श्रीरामचरितस्य चतुर्विंशतिसहस्रसंख्यापरिमितग्रन्थेन श्रीरामायणेन कियत एव वर्णितत्वात्कीर्तिलेशैरित्युक्तमित्यवगन्तव्यम्। अधुनेदानीं कथमपि महता यत्नेन। चम्पूप्रबन्धनिर्माणरूपेणेत्यर्थः। 'ज्ञातहेतुविवक्षायामप्यादिकथमव्ययम्। कथमादि तथाप्यन्तं यत्ने गौरवबाढयोः ॥' इत्युत्पलमालायाम्। बुधानां तज्ज्ञानाम्। 'ज्ञातृचान्द्रिसुरा बुधाः' इति क्षीरस्वामी। तृप्तिं संतुष्टिं करोमि। अत्र दृष्टान्तमाह—भुवि भूलोके भगीरथेन राज्ञा यत्नलब्धैः प्रयत्नेनानीतैः। अश्वमेधीयाश्वान्वेषणसमये कपिलानलदग्धानां सगरात्मजानां स्वर्लोकप्रापणाय दुश्चरतपश्चर्यादिबहुतरप्रयत्नेन वियन्मार्गाद्भुवं प्रापितैरित्यर्थः। भगीरथप्रयत्न उत्तरत्र वक्ष्यते। गङ्गाजलैर्मन्दाकिनीसलिलैर्नरः पितॄणां तर्पणं निवापाञ्जलिदानेन संतृप्तिं न विदधाति न करोति किम्। करोत्येवेत्यर्थः। अतोऽहमप्येवं करोमीति भावः। अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः—'यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रतिविम्बतयोच्यते। सामान्यधर्मो वाक्यज्ञैः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

इत्थं स्वस्य ग्रन्थकरणे योग्यतां प्रसाध्य संप्रति कथां प्रस्तौति—

वाचं निशम्य भगवान्स[2] तु नारदस्य
प्राचेतसः प्रवचसां प्रथमः कवीनाम्।

---

१. 'जनः' इति पाठः. २. 'अथ' इति पाठः.

माध्यंदिनाय नियमाय महर्षिसेव्यां
पुण्यामवाप तमसां तमसां निहन्त्रीम् ॥ ५ ॥

वाचमिति । प्रवचसां प्रगल्भवचसां कवीनां व्यासादिकवीनां प्रथम आद्यः । सकलकविकुलगुरुरित्यर्थः । स प्रसिद्धः । अत्र न यच्छब्दापेक्षा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यदुपादानं नापेक्षते' इति । तुशब्द उत्कर्षार्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । भगवान् । 'उत्पत्तिं निधनं चैव भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥' इत्युक्तलक्षणः । प्रचेतसोऽपत्यं प्राचेतसो वाल्मीकिः । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । 'प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः । वाल्मीकिश्च' इति विश्वः । रमन्ते शरीरेन्द्रियविषयोपनीतया विवेदनयेति नरा जीवास्तेषां संबन्धि नारमज्ञानं द्यति खण्डयति श्रीरामायणदिव्यनामसंकीर्तनेनेति नारदः । तदुक्तं नारदीये—'गायन्नारायणकथां सर्वलोकभयापहाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजं तमः ॥' इति । अथवा 'नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः' इति नारदीयवचनान्नरः परमात्मा तस्य संबन्धि नारं परमात्मविषयकज्ञानं तद्ददात्युपदिशति परमकारुणिकतया मुमुक्षुभ्य इति नारदः । तेनास्य श्रद्धेयवचनत्वमुक्तमित्यवधेयम् । तस्य नारदस्य ब्रह्मनियोगेन समागतस्य देवर्षिप्रवरस्य वाचं निशम्य । 'को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके' इत्यादिनिजप्रश्नानुरूपोत्तरतया । 'मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः' इत्यादिसंक्षिप्तबालरामायणोक्तां श्रीरामगुणवर्णनरूपां वाचं श्रुत्वा । 'गुरुमुखाच्छ्रोतव्यम्' इति न्यायेन सकललोकगुरोर्नारदस्य मुखाच्छ्रवणविधेर्विहितत्वादिति भावः । 'निशम्यतीति श्रवणे तथा निशमयत्यपि' इति भट्टमल्लः । ततो निशाम्यतेरिदं रूपम् । अन्यथा निशमय्येति स्यात् । अत एवाह वामनः—'निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदात्' । ननु 'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयंभुवः' इति भागवतप्रसिद्धं हि नारदस्य ब्रह्मपुत्रत्वम् । तथा च—'वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्तस्य रूपिणी । चकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः ॥' इति स्कान्दे पार्वतीं प्रति परमेश्वरेणोक्तत्वाद्ब्रह्मलोकप्रसिद्धं शतकोटिप्रविस्तृतं रामचरितं भूलोकवर्तिचातुर्वर्ण्यतापत्रयविमोचनार्थं संक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तस्य परमकारुणिकस्य ब्रह्मण एव भूमौ स्वांशेन वाल्मीकिरूपेणावतीर्णत्वादस्य प्रष्टृत्वं नारदस्योपदेष्टृत्वं च कथमुपपद्यत इति चेत्, सत्यम् । मानुषलोके रूपान्तरेणावतीर्णस्य तस्य संप्रदायप्रवर्तनार्थमित्थमुपयुक्तत्वान्नानुपपत्तिरित्यलमप्रपञ्चेन । मध्येभवो माध्यंदिनः । 'मध्यशब्दस्य मध्यंदिनादेशो भवार्थप्रत्ययश्च स्यात्' इति न्यासकारः । 'मध्याह्नवाचि मध्यंदिनशब्द एवोत्सादिषु पठितः' इत्यन्ये । तथा च—'उत्सादिभ्योऽञ्' । माध्यंदिनाय नियमाय । माध्याह्निकक्रियां कर्तुमित्यर्थः । महर्षिभिर्ऋषिप्रवरैः सेव्यां स्नानसंध्यावन्दनाद्यनुष्ठानार्थमाश्रयितुं योग्याम् । महर्षिलक्षणं तु—'तपःशौचपरा दान्ताः सत्यवाचो बहुश्रुताः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञा ऋषयः परिकीर्तिताः ॥' इति । कुतः । पुण्यां पावनीमत एव तमसामज्ञानानां निहन्त्रीं विनाशिनीम् । स्वसेवातत्पराणाम-

शेषपापनिवर्तनेन ज्ञानप्रदात्रीमित्यर्थः । तमसां तमसानदीमवाप । लक्षणया तत्तीरं प्रापेत्यर्थः । अत्र तमसां तमसामिति व्यञ्जनत्रितयस्यावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः। लक्षणं तूक्तम् ॥

तत्र कंचन क्रौञ्चमिथुनादेकं पैञ्चशरविद्धमपि व्याधेनानुविद्धं निध्यायतो बद्धानुकम्पस्य भगवतो वाल्मीकेर्वदनारविन्दाच्छन्दोमयी काचिदेवं निःससार सरस्वती ।

तत्रेति । तत्र तमसातीरे । पञ्च शरा यस्य तेन पञ्चशरेण स्मरेण विद्धं प्रहृतम् । काममोहितमिति यावत् । 'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । पञ्चभिः शरैर्विद्धमिति गम्यते । 'अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥' इत्यमरः । तथाभूतमपि व्याधेन लुब्धकेन । निषादेनेति यावत् । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकश्च सः' इत्यमरः । अनु पश्चाद्विद्धं संप्रहृतम् । परमशोच्यतरमित्यर्थः । 'व्यध संप्रहारे' इति धातोः कर्मणि क्तः । क्रौञ्चमिथुनात्क्रौञ्ची च क्रौञ्चश्च क्रौञ्चौ वकविशेषौ । 'क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ वकः कह्वः' इत्यमरः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । तयोर्मिथुनाद्वन्द्वात् । तन्मिथुनादित्यर्थः । निर्धारणे पञ्चमी । 'स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्' इत्यमरः । कंचनैकं पुमांसं निध्यायतः पश्यतः । 'निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । अत एव बद्धानुकम्पस्योत्पन्नकरुणस्य । मैत्रीं मुदिता करुणा उपेक्षा चेति चतसृणां महच्चित्तवृत्तित्वेन । विद्धवेदनदर्शनस्य करुणोत्पादकत्वादिति भावः । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । भगवतो वाल्मीकेः । पदद्वयं व्याख्यातम् । वदनमरविन्दमिवेत्युपमितसमासः । न तु वदनमेवारविन्दमिति रूपकसमासः । तथा सत्यरविन्दस्य प्राधान्येन तस्मात्सरस्वतीनिःसरणायोगात् । छन्दोमय्यनुष्टुप्छन्दोनिबद्धा । 'द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुभ्' इति छान्दसाः । छन्दःशब्दात्ताद्रूप्ये मयट् । 'टिड्ढाणञ्–' इत्यादिना ङीप् । काचिदपूर्वैवं वक्ष्यमाणप्रकारा सरस्वती वाग्निःससार निजप्रयत्नं विनैव निर्जगाम । 'गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । 'सृ गतौ' इति धातोर्लिट् ॥

तामेव सरस्वतीमाह—

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ ६ ॥

मा निषादेति । हे निषाद, त्वं शाश्वतीः समा अनन्तसंवत्सरान् । 'संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः' इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतिष्ठां स्थितिमागमो मा प्राप्नुहि । क्षिप्रमेव म्रियस्वेत्यर्थः । गमेर्लुङि पुषादित्वाच्च्लेरङादेशः । 'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधे वक्तव्येऽप्यार्षत्वात्तदभावप्रतिषेधः । यद्यस्मात्क्रौञ्चमिथुनादेकं काममोहितं क्रीडातत्परमवधीर्हतवानसि । हन्तेर्लुङि हनो वधादेशः । अयं

१. 'पञ्चशरशरानुविद्धम्' इति पाठः.